

Ж.К.Смагулов, М.Асан

Новый взгляд на поэзию С.Муканова

В статье рассматриваются проблемы новаторства в лирике С.Муканова и то, как показана в ней эпоха. Авторы сопоставляют разные точки зрения и мнения, делают научные выводы и предлагают новые направления исследования.

A new outlook on S.Mukanov's poetry

Given article of M.Asan examines and values the describing of truth of era and image of novelty in lyric poetry of S.Mukanov in nowadays view. Comparing various opinions, researching thought is concluded in an innovative way.

ӘОЖ 821.512.122

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Қазақтың «көмекей әулиесі» — Бұқар жырау Қалқаманұлы**

Мақалада XVIII ғасырдағы көрнекті ақын-ағартушы және саяси қайраткер Бұқар жырау Қалқаманұлының өмірі мен қызметі сипатталды. Оның жоңғар шапқыншыларына қарсы күресте қазақ жасақтарын біріктірудегі рөлі көрініс табады. Ақынның ұлы хандар Абылай мен Тәукенің мінбері мен серігі ретінде атқарған саяси қызметі көрсетілді. Оның қазақ әдебиеті мен поэзиясына барлық заманның ұлы жырауы ретінде қосқан үлесі бағаланған. Аталған дара тұлғаның өмірі мен қызметін қазіргі уақытта зерттеу мен қазіргі жастарды патриоттық тәрбиелеудегі қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Кілтті сөздер: Бұқар жырау Қалқаманұлы, жыраулық дәстүр, жыраулық поэзия, Абылай хан, Тәуке хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Олжабай батыр, Жасыбай батыр, Бұқар жырау шығармалары.

Кіріспе

XVIII ғасырға дейін де, одан кейін де көркем ой, кестелі тіл көбінесе поэзия жанрында көрінді, әсіресе поэзиялық туындыларды шығарушы өнер иелерін XIX ғасырға дейін жыраулар деп атады. Әдебиет тарихын зерттеушілердің айтуынша, XVIII ғасырда әріден келе жатқан жыраулық дәстүр одан әрі дамып, бұған қоса ақындар мектебінің күш ала бастаған шағы болды.

XIX ғасырда (феодалдық-патриархалды қоғам тоқырау заманына ұшырағанда) жыраулар да «сахнадан» тұсуге мәжбүр болды. Жыраулық поэзияның соңғы көрнекті өкілі — халқымыздың асқан кемеңгер ойшылы, қоғам қайраткері, ақпа-төкпе жыр нөсері Бұқар жырау Қалқаманұлы.

Бұқардың өлеңдері, өзі тұстас ақындармен салыстырғанда, кейінге молырақ жеткен. Оның Абылай туралы өлеңін жазып алып, алғаш пікір айтқан Шоқан Уәлиханов еді. Одан кейін жырау өлеңдерін жинап, ол туралы мәлімет берген белгілі фольклорист, ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1857–1931).

Бұқар сөздері туралы кейбір мәліметтер Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасында» да кездеседі: «Абылай ханның қалмақпен ақырғы соғыстарында қазақтар көп әскермен Қалба тауына келгенде, елдің қайта етекке түскенін естіген торғауыттар солтүстік Ласты, Шорға бойында, қалмақтар осы таудың оңтүстік жағы Ұржар өзені мен Емел бойында екен. Қай шеттен, қалай шабу керек деп үлкендерімен кеңескенде қолбасылары Бөгенбай мен Қабанбай батырлар екі дай болады. Бөгенбай қалмақты Ұржар–Емел бойына Тарбағатай арқылы асып шаппаса, торғауыт ат-айылын тартып дайындалып отырады, бізге көрші, жақын, мүмкін, олар таудан ерте түсіп кеткеніне

карағанда, бізден хабар да алған шығар, ондай жағдайда көп адам шығынымен алуымыз мүмкін деген. Ал алыстағы ел алаңсыз отырады, қапысыз басамыз деп ойын айтқан Қабанбай, алыс жолдан аты арып, қолы әлсірейді. Мүмкін, біздің онда кеткенімізді ат ізінен білсе хабарлап қоюы, сонымен олар алдан дайын тұрса, арттан бұлар келіп ортаға алу қаупі жоқ емес деді. Абылай бұлардың қайсысын тыңдарын білмей, дағдарып Бұқар жырауға ишара етіп сен сөйлеші дегенде, ол:

*Сен Абылай, Абылай,
Түркістаннан келген құл едің.
Онан бері келген соң,
Ұлы жүзде Төленің,
Түйесін жайған құл едің.
Дәулет қонды басыңа.
Қыдыр келді қасыңа.
Бақ үйіне түнедің,
Алтын тұғырға кеп қонып,
Ақ сұңқардай түледің,
Алыстан тоят тіледің.
Сен канжығалы Бөгенбай,
Тақымы кеппес ұры едің,
Түн қатып және жүр едің.
Қабанбайдан бұрын найзаңды
Қашан сен жауға тіредің, —*

деп мәселе шешілген. Болмаса осыдан көп нәрсе ушығатынын білген еді. Бұлар Ласты–Шорғадағы торғауытты шауып, біраз адам шығын болғанымен, көп олжалы болып оралған [1].

Бұқар өлеңдері 1923–1925 жылдары «Таң» журналының 1–4 сандарында үздіксіз басылды. Оның біразын М.Әуезов бастырды. Ұлы ғалым жан-жақты толғап, мынадай ғылыми тұжырым жасаған: «XVIII ғасырдың атақты жырауы Бұқар Қалқамановтың (1693–1787) бірсыпыра шығармалары сақталып қалды; ол қазақ әдебиеті тарихында көрнекті орын алатын адам еді. Бұқар жырау Павлодар облысының қазіргі Баянауыл ауданында, Каржас руы ішінде туып, өскен. Ол феодалдық құрылысты сақтау және нығайту идеясын жақтаған бірсыпыра насихаттық толғаулар шығарды. Орта жүздің ханы Абылайды қолдап, кей реттерде Абылайдың осы жүзді басқару ісінде, оның әр түрлі дау-жанжалды қарау ісінде оған елеулі ықпал етіп отырған.

Өзінің атақты «Керей, қайда барасың?» деген толғауында Бұқар Абылайға наразы керей руына күш көрсетіп, былай дейді:

*Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы танысын.
Егер Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алысын.
Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа.*

... Бұқар сонымен қатар өзінің шығармаларында заманының кейбір маңызды тарихи оқиғаларын әділ көрсетті. Ол қазақ халқының жоңғар феодалдарына қарсы азаттық күресін жырлады, халықты бірлікке, ерлікке шақырды, осы күрестің ерлері — Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек батырларды мадақтады» [2].

Кейін жырау өлеңдерін жариялау ісімен С.Сейфуллин көбірек айналысты. Ол өзінің 1931, 1932 жылдардағы жинағында жыраудың бірнеше өлеңдері мен шешендік сөздерін жариялады. Жырау туралы өз ойларын ортаға салды (С.Сейфуллин. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. — Алматы, 1931. — 83,84-б.).

Профессор М.О.Әуезов пен М.Жолдыбаев, Ә.Қоңыратбаев өздерінің 1933, 1934 жылдары жарияланған «XIX–XX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» оқулығында Бұқар туралы мол мәліметтер беріп, оны әдебиетіміздің тарихына енгізді.

Шоқан Уәлиханов шығармаларында басылып жүрген Бұқар жыраудың «Абылай өлгенде айтқаны» деген өлеңін профессор Ә.Марғұлан Шоқан шығармаларының бірінші томына енгізіп, сол томның түсіндірмесінде ғылыми пікір түйеді.

Ал осы жырдың екінші бір нұсқасы Г.Н.Потаниннің «Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина» деген жинағында «Абылай ханның мүлкін мақтағаны» деген атпен басылды. Өлең мәтінінен мынадай үзінді келтіруге болады [3; 70,71]:

Күтшек санды күреңді,
 Табиғатына жаратқан.
 Қырық сан қара қалмақты
 Жарлығына жаратқан.
 Айбалтасын алтынмен булатқан,
 Еңсесі биік ақ орда
 Салтанатқа орнатқан.
 Болаттан шеге соқтырып,
 Шаңырағын торлатқан.
 Үшбу барлық бектерін
 Мәслихатқа топтатқан.
 Зәмзәм суын мыс табаққа толтыртқан,
 Қазығын ақ күмістен қақтыртқан.
 Көшсе қырық ер арта алмас,
 Тоқпағын сом алтыннан соқтырған.
 Нақыра күміс шаптырып,
 Былғарысына піштіріп,
 Шыныаяқпен іштірген.
 Орындығын оймыштап,
 Ою-нақыш салдырған.
 Сандығын сары алтынға малдырған.

 Табандасқан дұшпанға
 Күнінде қылыш шауып өткерген!

Осы үзіндідегі кейбір сөздердің түсінігі, жалпы мазмұны Абылайды, оның хандық салтанатын дәріптейтіні айқын.

Сонымен, Бұқар жырау — қазақ жеріне ертеден мәлім ғұлама. Оның бізге жеткен арнау, терме, толғаулары негізінен элеуметтік, қоғамдық мәселені көтереді. Көп жайтты ол өзінің заманы, санасы тұрғысынан шешеді. Хандық құрылысты нығайту мақсатын көздейді. Соған қоса жыраудың кейбір толғаулары адамгершілікке, бейбітшілікке, әділеттікке үндейді. Даңқты жырау ұстамды моральдық пікірлер ұсынады.

Тәуке хан мен Бұқар жырау

Бұқар жырау Қалқаманұлы ұзақ жасаған ғұмырында қазақты билеген тоғыз ханға кеңесші боп қызмет еткен. Кемеңгер би билік айтарда өлеңмен сөйлеген. Даңқты бабасының өлмес жырларын жас күнінен жаттап, жадында сақтап өскен, бір емес, екі мәрте көшіріп, «Қарамесіне» салып қойған атақты шежіреші М.Көпейұлы: «Өз заманындағы жандар бұл кісіні «Көмекей әулие» деседі екен. Қара сөз білмейді, сөйлесе тек көмекейі бүлкілдеп жырлай бастайды екен» [4], — деп сипаттаған.

Бұқар жырау кезінде тым ерте көтеріліп, Тәуке хан тұсында-ақ хан төңірегіндегі ықпалды билердің бірі болған. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, Тәуке ханның сүйікті ұлы өліпті. Хан аза тұтып, бас көтермей, ас ішпей жатып алыпты.

Ұлы жүзден Үйсін Төле би, Орта жүзден Қаз дауысты Қазыбек би, Кіші жүзден Қаражігіт би барып көңіл айтқан екен, Әз Тәуке жұбанбапты, қайғысы басылмапты. Сонда қаралы ханның көңілін делбеп, басын сүйеп ас ішкізуші Бұқар жырау болады. Бұқардың осы ретте айтылған жыры сақталған [3; 72]:

Ханымыз отыр аһ ұрып,
 Халқымыз отыр бас ұрып.
 Сабаны әкел ордаға,
 Құранды оқыт молдаға.
 Ханның сөзі түзік деп,
 Орынсыз әмір жолдама.
 Бұрынғы өткен бәрі өлді,
 Қарсы болма Аллаға.
 Төле, Қазыбек кісіміз,
 Жақсы-жаман кішіміз,
 Бұл сөзіме түсіңіз,

*Дәміңізді ішіңіз,
Риза болсаң құдайға
Түзелер сонда ісіңіз.*

Осы сөздердің өзінен-ақ Бұқардың Тәуке алдында өтімді, беделді адам болғандығы аңғарылады. Сөз өнерінің ерен жүйрігі атанған Бұқар ханның ел басқару ісіне белсене араласады. Ол туралы Үмбетей жырау былай дейді:

*Бұлбұл құстай сайрадың,
Тоты көрсең жайнадың.
Көріктей басқан күңілдеп,
Көмекейің бүлкілдеп,
Сөйлер сөзден таймадың.
Тәукенің болып жаршысы,
Халқыңның болып заршысы,
Белді бекем байладың.*

Елді Тәуке басқарған кезде Қазақ хандығының орталығы Түркістан болды. Бүкіл қазақ ұлыстары бір орталыққа — ханға бағынды. Бұл мемлекет бірлігін нығайта түсуге жәрдемдесті. Бүкіл түркі текті халықтар (қазақтар, өзбектер, қырғыздар, қарақалпақтар) бірлесіп, жоңғар-ойрат басқыншыларына қарсы шықты.

Тәуке ханның тұсында Бұқар белді жырау және би ретінде өзінен жасы үлкен Қаз дауысты Қазыбек, Төле және Әйтеке билер сияқты саңлақтармен жолығысады. Олармен бірге қазақтың тұңғыш құқықтық мөлшерінің жиынтығы болып саналатын немесе орыс тарихында «Тәуке хан заңдары» («Жеті жарғы») деп аталатын еңбекті жасауға қатысады. Қожаберген жыраудың «Жеті жарғы» атты көлемді дастанында былай деген жолдар бар:

*Шығайдан соң орнына Тәуке қалды,
Кезінде Әз-Тәуке деп атақ алды.
Қазыбек, Төле, Әйтеке ақылшы боп,
Дейтұғын «Жеті жарғы» заң шығарды.*

Бұл даланың философияға толы, еленіп-екшеленіп халықтың сүзгісінен өткен ереже-қағидалар, дәстүр-қағидалар, дәстүр-ғұрыптар жиынтығы, осы заңның үзінділері Р.Спасскийдің және А.Левшиннің жазбалары арқылы бізге жетті.

Тәуке хан 1718 жылы қайтыс болады. Бұл мәлімет Бұқардың XVIII ғасырдың бас кезінің өзінде-ақ біраз жасқа келіп қалған, қазақ хандарының сарайында атақты билердің бірі болған жан екендігін көрсетеді.

Бұқардың Тәукеден соңғы әміршілермен тіл табыса алмауы

Бұқар заманының билері мен жыраулары малымен емес, сөзімен кісілікті жандар екенін көрсете білген. Олардың көбі кедей болған. Бұқар жырау да мал жиюды кәсіп етпеген көрінеді.

Өкінішке орай, Бұқардың Тәукеден соңғы әміршілермен тіл табыса алмағаны аңғарылады. Жырау кедейшілікке ұрынады. Тұңғыш биографы Мәшһүр Жүсіптің айтуына қарағанда және өз шығармаларынан да көрінетіндей, Бұқардың, тіпті, сауып ішер малы, мініп-түсер аты да болмайды. Жырау алпыстан асқанша осы жарлы, кембағал халде күн кешеді [5].

Бірде Бұқар өзіне ағайын бір байдан мінуге ат сұрапты. Бай бергісі келмей бірталай уақыт алдаусыратып жүріпті де, ақыры бір күні Бұқардың қолына екі қарыс бөз қыстырып, құтылмақ болыпты. Сонда Бұқардың айтқаны [3; 71]:

*Бұқарекең, біз келдік,
Ақан, Төбек байларға,
Бесті берсең семіз бер,
Жаздай мінер жайлауға.
Бермеймін деп атама,
Асауыңды матама.
Шылбырынан бір тартсам,
Шамырқанып шамданып,
Шалқасынан жата ма?
Алтыстағы Бұқардың
Сілесі құрып қата ма?
Құлдарың мен күңдерің*

*Мерекеге бата ма?
Келіп едім өзіңе,
Түнеугі айтқан сөзіңе.
Тіпті разы болмаймын,
Керегенің басындағы
Екі қарыс бөзіңе.
Бермей қалсаң осы жол,
Жолықпан деп ойлама,
Жортуылшының тезіне!*

Өз Тәукенің өлімінен кейін қазақ елі үш жүзге бөлініп, ұсақ хандықтарға айнала бастайды. Ал «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» ауыр азабынан кейін қазақ қауымы тіпті қиын халге ұшырайды. Бұл — атадан ұл, анадан қыз айырылып, исі қазақ күйзелген қилы заман еді. Осы кезде ел билігіне Абылай келеді. Абылай сұлтан таққа отырысымен, Бұқардың да жұлдызы жанады. Жырау қайтадан Ақ ордаға енеді. Одан ол өлгенінше шықпайды.

Абылай хан мен Бұқар жырау

Замандастарының айтуынша, Абылай қатаң мінезді, шапшаң, әрі аямай жаза кесетін адам болған. Ханның бас идеологы болған Бұқар үш жүзді басқару ісінде және түрлі дау-шарды шешу кезінде Абылайға елеулі ықпал жасап, көмек беріп отырды.

Абылайдың өмірі мен қызметі жөнінде жүргізілген зерттеу бұл тұлғаның көшпенділер қоғамының тарихында зор рөл атқарғанын көрсетеді. Ол 1771 жылы Түркістанда «Үш алашқа хан көтеріледі». Өз мақсатын орындау жолында Абылай бірталай табысқа жетті. Ол Қазақ хандығының халықаралық беделін нығайтып, барлық көршілес жұрттармен және мемлекеттермен дипломатиялық, сауда қатынастарын қолдап отырды. Арғы тегінен көшпенді бола тұрса да ол озық желкіністерді жатырқамай, үйлер салады, егіншілікпен айналысады, ойрат және қытай тілдерін үйренеді. Абылай билік құрған жылдарда феодалдық алауыздық тыйылып, елдің экономикалық жағдайы оңала бастады. Қазақ халқының материалдық әл-ауқаты көтеріле түсті. Жоңғар басқыншылары біржола талқандалды. Орта Азия хандықтарымен соғыстар сәтті аяқталды. Түркістан, Шымкент, Сайрам және тағы басқа қалалар қайтадан қазақтардың қолына өтті. Сондықтан Бұқар жырау өзінің шығармаларында Абылайды жат елдіктерге қарсы күресте асқан ерлік көрсеткен батыр, халық игілігіне қамқоршы, кемеңгер көсем ретінде бейнелейді [3; 33–34]:

*Хан Абылай атандың,
Дүниеден шықпай мініңіз.
Алтын тақтың үстінде,
Үш жүздің басын құрадың.
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз.
Арманың бар ма, хан ием,
Мәртебелі төбеге
Жауыңды алып жайладың.*

Ғұлама жырау өзінің бір толғауында Абылай тұлғасын көл-көсір салыстыру, асқақ сипаттамалар арқылы шалқыта жырлайды [6; 53–54]:

*Әй, Абылай, сен он бір жасыңда
Әшейін-ақ ұл едің.
Он бес жасқа келгенде
Арқада Әбілмәмбет төренің
Түйесін баққан құл едің.
Жиырма жасқа келгенде
Абылай атың жоқ еді,
«Сабалақ» атпен жүр едің.
Оны да көрген жерім бар:
Жаныс Қарабайдың қолында
Түнде туған ұл едің.
Жиырма беске келгенде*

*Бұрқан-тарқан болысты,
Уағыдадан азысты,
Буыршындай тіздесті,
Жамандықты іздесті,
Бірін бірі күндесті,
Жаулаған ханын қара оңбас,
Хан қисайса бәрі оңбас,
Ханын қалмақ жаулаған,
Сөйткен қалмақ оңбаған.
Сол қалмақтың жұртынан
Үш Қарқара, Көктөбе
Иттей ұлып қалмаған, —*

деп мемлекеттің күші халықтың бірлігінде екенін өз халқының көзіне елестетті [7; 44].

Халық бақыты мен ел болашағы ақылды, «жақсы хандарға» байланысты деп санаған Бұқар жырау Абылайға үлкен сенім артып, оның ел басқару саясатына зор үмітпен қараған. Алайда жырау ханды оңды-солды мадақтап, оған бас ие бермеген. Кеңесін тындамаса өткір тілмен шенеп, дегеніне көндіріп отырған. Халық мүддесіне кереғар келетін іс-әрекет жасаған жағдайларда Абылайды өткір сынға алып отырған.

Бірде Абылай ашуланып көрші отырған орыс мемлекетімен соғыспақ болғанда, Бұқар бұған қарсы шығып, бұқара мүддесін қорғап қалады. Жырау бұл тұста ашулы ханға зілді айбатпен халық атынан қыр көрсете толғайды [3; 21]:

*Ашуланба, Абылай,
Ашулансаң, Абылай,
Көтерермін, көнермін,
Көтеріп қазға салармын.
Өкпеңменен қабынба,
Өтіңменен жарылма,
Орыспенен соғысып,
Басына мұнша көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба.
Күнінде мендей жырлайтын,
Тоқсан үште қария
Енді саған табылмас!, —*

деп қазақ-орыс қарым-қатынасына жаңа бағыт сілтейді. Аса ойшыл Бұқар жырау қай елмен болса да бейбіт сұру жолын таңдайды.

Абылай хан мен Бұқар жыраудың мақсат-мүддесі, арман-мұраты, ізгі тілегі тек бір ғана ел-жұртының игілігі, болашақтың қамы еді.

Бұқар жыраудың қазақ елінің батырлары туралы терең толғануы

Бұқар өмір сүрген дәуірдің ұлы оқиғасы — жоңғар қалмақтарының өктемдігі, олардың қазақ жеріне баса көктеп енуі. Қалмаққа қарсы ұрыс басталған шақтан аяғына дейін бар ауыртпалықты Бұқар елімен бірге кешкен. Ол әсіресе өзі туған өлкесін азат ету күресіне тікелей араласып, қолбасшылармен бірге, ақылшы, үгітші боп белсенділік көрсеткен.

Қазақ тарихында «ақтабан шұбырынды» ұғымын қалыптастырған жоңғар шапқыншылығы кезеңінде елі мен жерін жаудан қорғау үшін бес қаруын асынып, атқа мінген әрбір сарбаз ер деген атқа лайық. Болашақ үшін өмірінің жартысынан астамын ат үстінде өткізген сол ерлердің есімдері кейінгі ұрпақтың мақтанышына айналды. Жоңғарларға қарсы Отан соғысы тұсында Найман тайпасының біршама тұлғалары көзге түсіп, халықтың жадында сақталып қалды. Солардың бірі және бірегейі Қаракерей Қабанбай батыр десе, ешкім дау айта қоймас. Қабанбай қолына найза ұстаған батыр ғана емес, ол аса ірі қолбасшы және мемлекет қайраткері [8].

Қабанбай батырдың тұлғасы сипатталатын бір дерек көздері — батыр замандастырының шығармалары. Олардың ішінде Бұқар жыраудың туындылары ерекше орын алады. Мысалы, жыраудың мына бір тамаша жыр жолдарында [6; 50] Қаракерей Қабанбай бастаған батырлардың рухы былайша сипатталады:

*Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,*

Сондағы жолдас адамдар:
 Қаракерей Қабанбай,
 Қанжығалы Бөгенбай,
 Шақшақұлы Жәнібек,
 Сіргелі қара Тілеуке,
 Қарақалпақ Қылышбек,
 Тігеден шыққан Сатай, Бөлек,
 Шапырашты Наурызбай,
 Қаумен Дәулет қасыңда,
 Бақ-дәулеті басында.
 Сеңгібай мен Шойбек бар,
 Таңсық қожа, Мәмбет бар,
 Қасқарауұлы Молдабай,
 Қатардан жақсы қалдырмай,
 Айнақұл Бәти ішінде,
 Өңкей батыр жиылып,
 Абылай салды жарлықты.

Ұлт болашағы мен ұрпақ үшін өмірін ат үстінде өткізген және ешбір айкаста сағы сынбаған батыр 78 жасында қайтыс болған. Қабанбай ауырып, қалы нашарлап жатқан тұста, қалын сұрай келген Бұқар жырау төмендегіше толғаған екен [3; 72,73]:

Айналайын, Қабанбай,
 Кіретін жауға тайсалмай,
 Жау келгенде жарағым.
 Асқынып елге дау келсе,
 Түрулі еді құлағың.
 Баса көктеп жау келсе,
 Басындырмас пырағым.
 Мың жылқыны суарған,
 Төскейдегі бұлағым.
 Бүгін түсте естідім,
 «Қабанбай ауру» дегенде,
 Құлазып көңілім қобалжып,
 Жетімсіреп жыладым.
 Арғыннан айттым жүз кісі,
 Найманнан айттым жүз кісі,
 Үйсіннен айттым жүз кісі,
 Үш жүз кісі болар ма?
 Айналайын, Қабанбай,
 Құрбаныңа атағам,
 Қара мойын бір лағың.
 Бұл дүниенің қарты едің,
 Әулиенің арты едің,
 Батырлардың мәртi едің,
 Айналайын, Қабанбай,
 Қайда болар тұрағың?

Бұқар жыраудың сөзінің соңында айтылғандай, Қабанбай батырдың қайда жерленгені жөнінде кезінде көптеген пікірлер айтылды. Кейінгі жылдары батырдың Есіл мен Нұра өңірінде, яғни Арқа жерінде, жерленгендігі анықталып, басына күмбез орнатылды.

Қазақ тарихында Қанжығалы руынан шыққан Бөгенбай батырдың орны ерекше бөлек. Сондықтан Бұқар жырау өзінің жырларында Бөгенбайға ерекше баға беріп, оның алып тұлғасын бейнелеп, кейінгі ұрпаққа үлгі ете білген. Жыраудың Бөгенбай батырдың өлімін естіртуге арналған әйгілі толғауында [6; 44,45] мынадай жолдар бар:

Қазақтың ханы Абылай,
 Абылай ханым, бұл қалай?
 Ақиықты аспанға
 Ұшпастай ғып торлады.

Құлағанға ұқсайды
 Қазақтың қамал қорғаны.
 Қайғырмаңыз, ханзадам,
 Айтпасыма болмады,
 Батырың өтті Бөгенбай!

Қиядан қиқу төгілсе,
 Аттың басын тартпаған,
 Қисапсыз қол көрінсе,
 Қорқып жаудан қайтпаған,
 Қазақ деген халқынан,
 Батыр шыққан даңқынан,
 Қарсыласқан асылдар
 Қорғасындай балқыған,
 Батырың өтті Бөгенбай!

.....

 Қаракерей Қабанбай,
 Қанжығалы Бөгенбай,
 Қаз дауысты Қазыбек,
 Шақшақұлы Жәнібек –
 Ормандай көп Орта жүз,
 Содан шыққан төрт тірек,
 Тұғыр болған сол еді
 Сіздей төре сұңқарға.
 Бәйгелі жерде бақ болған
 Сіздей жүйірік тұлпарға.
 Қайғырмаңыз, ханзадам.
 Келмей тұр аузым айтарға,
 Батырың өтті Бөгенбай!

Өкпе қылған ел үшін,
 Жауда кеткен кек үшін.
 Қазақтың абырой-арына,
 Сарып қылған бар күшін.
 Қайыры болсын халқыңа.
 Сабыр қыл, ойла келмесін.
 Қарияң келіп жылап тұр
 Еңбегі сіңген ер үшін,
 Батырың өтті Бөгенбай!

Көріп отырғанымыздай, Бұқар жырау Бөгенбайды Орта жүздің төрт тірегінің бірі ретінде сипаттайды. Ал тоқсаннан асқан жыраудың қатты толғаныспен Абылай ханға Бөгенбай өлімін естіртуі:

Құлағанға ұқсайды,
 Қазақтың қамал қорғаны, —

деп егілгені кейінгі ұрпаққа өсиет етіп айтып кеткен бағасы екені мәлім.

Қалмақтарға қарсы соғыста Сүйіндік елінен шыққан Олжабай батыр (1696–1792) еңбегі ерекше аталады. Ол жас кезінде-ақ қол бастап, батыр атанады. Кезінде Олжабай негізгі күш болған ауыр қолды бастап шыққан қолбасы болады. Сондықтан оған Бұқар жырау салмағын сала түседі. Ашуды ақылға жеңдіруді, жеңіске, қайратқа мас болмай, сабырмен іс қылуға үндейді. Оған үлкен сенім артады. Ел тағдырына орда тағдырын коса жүктейді [9; 352]:

Қанды жорық Олжабай,
 Болат тіреу ордам-ай...
 Қолды баста, тез аттан.
 Ту көтеріп үш жақтап.

*Ер кіндігін шабақта,
Нәсер төгіп садақтан.
Болат қару тарланым,
Арыстандай арланым,
Сен тіріде құламас,
Сары ала туы орданың.*

Қалмаққа қарсы күресте Малайсары мен Жасыбай батырлар ерекше еңбектерімен даңққа бөленеді. Малайсары (Бәсентиін руынан) әрі би, әрі батыр саналады. Жасыбай (Төртуыл Сүйіндіктің Айдаболынан шыққан батыр) жау мергенінің жапсардан жасырынып тұрып атқан оғынан Шойынды көлді азат ету ұрысында, қапыда қаза тапқан. Оның өлімі соншалық азалы, қайғылы болған. Бұл қазаны Бұқар, Көтеш ақындар жоқтау шығарып жыр еткен. Шойынды көлді батырдың атын мәңгі есте сақтау мақсатымен Жасыбай көлі деп атауға ұйғарады [бұл көл Баянауылда орналасқан].

Жаяу Мұса Байжановтың (1885–1929) Бұқар жыраудың қалмаққа қарсы күресте аты шыққан Жасыбай батырдың ерліктерін толғап келгенін ескертіп, Бұқар сөзі деп бір жыр қалдырғаны мәлім. 160 жолдық бұл жырда Бұқар жырау батыр қазасы туралы былай деп толғайды [9; 346]:

*Кешегі өткен Жасыбай.
Көкіе шақпақ тасындай.
Сууы қатты сом болат.
Өмірі өтті жасымай,
Дем таусылып, дәм бітсе,
Аялына қарай ма?
Әзелде жазу осылай.
Тыңда мені Абылай!
Тақта отырып арымай,
Болар істің қамын қыл,
Жадырап шілде жазындай... —*

деп, Абылайға қарата сөз тастайды.

Х.Сүйіншәлиев «Қазақ әдебиетінің тарихы» дейтін кітабында Жаяу Мұса Байжановтың Бұқар сөзі деп қалдырған жырын келтіреді. Осы жырда қалмаққа қарсы күресте ерлік жасаған Жасыбай батырдың қазасында Бұқар жырау халықты жаудан өш алуға, ерлікпен күресіп, жауға кеткен жерді қайтаруға, қорлыққа көнбей, азаттық үшін табан тіреп шайқасуға шақырып, жалынды сөздерімен рухтандырады [10]:

*Тыңда мені, ерлерім,
Жау аса алмас белдерім,
Ердің қанын қанмен жу,
Сендер едің сенгенім.
Жолдарың болар жсорықта,
Тыю болар зорлыққа,
Өзі тиген өкінбес,
Күш жұмсасаң қорлыққа.
Ордалы байтақ елім бар,
Бал өзені тулаған.
Мал кіндігі жерім бар,
Соны қорғап бағыңдар,
Жауға қарсы барыңдар!
Кеткен жерді қайырып,
Ежен ханнан алыңдар!
Дағыра дабыл ұрыңдар,
Қамданыңдар, тұрыңдар!
Бет күйдірген айбатпен,
Тас үгіткен қайратпен
Жау әскерін қырыңдар!.*

Намысты жанитын не деген отты сөздер! Бет күйдіреп айбат, тас үгітер қайрат сендерде! Жұмыла тізе қосып күш жұмсасаңдар, сендер алмайтын қамал жоқ. Отан қорғау — әділетті іс, сондықтан жорықта жолдарың болады деп, қарт жырау жауынгерлерге үміт отын жағып, рухын жігерлендіреді. Көпке қарата айтылған шешендік сөздің құдіреті де осында шығар!

Бұқар жыраудың қазақ әдебиетінің қалыптасуына қосқан үлесі

Бұқар жыраудың қазақ әдебиетінің қалыптасу жолында сіңірген еңбегі, қосқан үлесі өте зор. Бұқар сөз өнерінің қиындығын да құрметтілігін де толық білген жырау:

Ел бастау қиын емес —

Қонатын жерден көл

табылады:

Қол бастау қиын емес —

Шабатын жерден ел

табылады.

Шаршы топта сөз бастаудан

Қиынды көргенім жоқ, —

дейді ақын [11].

Бұдан үш ғасырдай бұрын тілек түрінде айтылған ой толғамдары, парасат пікірлері, өсиет сөздері бүгінгі күннің оқырмандарына арналғандай. Он бір тілектен тұратын осы бір толғаудың әр тілегі ақыл-парасаттың қайнар көзі іспеттес. Ақын екінші тілегінде адамзат баласын өсек сөзге ермеуге шақырады. Төртінші тілегінде «әуелгі байлық — денсаулық» дегендегіні аңғартса, алтыншы тілекте босаға беріктігін, жанұя татулығын тілейді. Сегізінші тілегінде қарт жырау Жер-Ана да, табиғат та өлшеусіз, шетсіз, шексіз бір нәрсе емес, ол да болмыс, жаратылыс деп аңғартады. Сондықтанда жер бесігімізді аздырып, тоздырып алмайық, оған да аялы алақан, жомарт жанашырлық керек деп ескереді. Тоғызыншы, оныншы тілектер адам бойындағы имандылық, мейірімділік, сыйластық, қайырымдылық сияқты асыл қасиеттерді аялай білуге жөн сілтейді, тәлімдік, тәрбиелік түйін-толғаулар [3; 7,8].

Жыраудың тілейтіні: қазақ елінің тұтастығы, бірлік ынтымағы. Ал сынайтыны: ру арасындағы алауыздық, бір-біріне жала жабушылық, бітімсіздік. Осыған орай ол қазақ руларының мал-жан немесе қоныс-қыстау үшін бос қырқыспауын насихаттайды [6, 33]:

Өлетұғын тай үшін,

Қалатұғын сай үшін

Қылмаңдар жанжал-ерегес.

Мұны Бұқардың бізге қалдырған өсиеті деп түсінуге болады.

Бұқар — Алла жолын тұтқан абыз адам. Қарт жыраудан бізге жеткен өлең-толғаулардың ішінде Алланы, Құранды, Пайғамбарды және басқа діни түсініктерді молырақ сөз ететін екі шығармасы бар. Соның бірінде [3; 11]:

Құдайыңа құл болсаң,

Шын жаратқан ұл болсаң,

Құдай тағалам өзі берер

Нәсіпті, —

дейді ұлы жырау.

Ақын ислам дініне берік болуды уағыздайды [3; 9,10]:

Ей айташы, Алланы айт,

Аты жақсы Құдайды айт.

Төрт шарияр Мұстафа

Мұсқап ашқан ғаламды айт.

.....

Құдіретімен жаратқан

Он сегіз мың ғаламды айт.

Ақтан сия танытқан

Дәуіт пенен қаламды айт.

Сөйлеу үшін жаратқан

Сөз анасы сәлемді айт.

Тірілікте сыйласқан

Ата менен анаңды айт.

Адам үшін жаратқан

Қызықты нәубет балаңды айт.

Бұқар жыраудың насихат өлеңдерінде адамның мінез-құлқына, іс-тірлігіне байланысты жайттар қазбалап айтылады. Оның шығармаларында жаманнан бездіріп, жақсыға жеткізу, ұнамды қасиет-қылықтарды өнеге ету, үгіттеу басым. Өсиет жырларында иландыру ниеті көп байқалады [6; 27,28]:

Екі жақсы бас қосса,
 Санат емей немене?
 Қамшылатып жүгірген,
 Шабан емей немене?
 Айтқаныңды білмесе,
 Жаман емей немене?
 Сұрағанда бермеген,
 Сараң емей немене?
 Кісі ақысын көп жеген
 Арам емей немене?
 Ішке бүккен құлығы,
 Амал емей немене?
 Сусағанда ішкен су
 Шекер емей немене?
 Еңбексізге біткен мал
 Бекер емей немене?

Осы жолдардан жыраудың әрбір жаман немесе жақсы іске көпті көрген бастың тәжірибесінен мысал келтіріп, өнеге аларлықтай түрде, көңілін қандырып, көзін жеткізерліктей түрде айтуы сүйсіндіреді.

Бұқар жырау өлеңдерін одан әрі ой жүгіртіп оқысақ, одан халықтың өрнекті сөздерін, мақал-мәтелдерін шебер пайдалана отырып, оларға жаңа бояу, тың мазмұн беруге ұмтылғанын аңғара аламыз [6; 32]:

Арту, арту бел келсе,
 Атан тартар бүгіліп.
 Алыстан қара көрінсе,
 Арғымақ шабар тігіліп.
 Ел шетіне жау келсе,
 Ерлер шығар түрініп.
 Ел ішіне дау келсе,
 Азулы сөйлер жүгініп.

Ақынның мынадай өлеңдерін «Байды құдай атарда», «Адамның оңбағаны», «Сөзің ұзын болсын десен», «Жал-құйрығы қаба деп...» шешен сөздің, өткір афоризмнің үлгісі деуге болады. Мысалы, жыраудың мына бір тамаша өлеңін оқығанды ерекше әсер аласыз [6; 41,42]:

Жал-құйрығы қаба деп,
 Жабыдан айғыр салмаңыз.
 Қалың малы арзан деп,
 Жаман қатын алмаңыз.
 Жабыдан айғыр салсаңыз,
 Жауға мінер ат тумас.
 Жаман қатын алсаңыз,
 Топқа кірер ұл тумас.
 Жаман қатын алғаның –
 Төркініне бере алмай,
 Төсегіне жата алмай,
 Тең құрбысы келгенде
 Оңды жауап қата алмай,
 Жалғанда қор болғаның.
 Таудан аққан тас бұлақ
 Тасыса құяр теңізге.
 Қанша малы көп болса,
 Бай қуанар егізге.

Бұқар жырау өзінің шығармаларында халықтың еңсесін көтеріп, елге-ерге дем беріп, «Маң-маң басып жүріңіз, байсалды үйге түсіңіз» деп тынымсыз жаугершіліктен қажы бастаған елге қуатты сөздерімен қайрат беріп отырады. Қанатымен су сепкен қарлығаштай халықты рухани жүдеушіліктен сақтап, бейбітшіліктің мазмұнды тіршілігін жыр етеді. Оны мына өлең [6; 39] шумағынан көруге болады:

*Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұл үйректтей болыңыз.
Судан суға шүйгумен,
Көлден көлге қоныңыз.
Байлар ұғлы шоралар
Бас қосыпты десін де,
Маң-маң басып жүріңіз,
Байсалды үйге түсіңіз.
Айнала алмай ат өлсін,
Айыра алмай жат өлсін.
Жат бойынан түңілсін,
Бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз.*

Бала шағымыздан Бұқар жыраудың ғарыш заманындағы ақын қаламына оңайлықпен орала бермес «Ай нұрын ұстап мінсе де» [3; 39,40] сынды ғажайып бейнелі айшығы бар өлеңіне тәнтіміз. Жыраудың ақындық қуатын танытатын мына төмендегі жолдар еуропалық лирикалық озық үлгілері деңгейінде деп толық айтуға болады:

*Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де,
Қызыққа тоймас адамзат!
Әлемді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де,
Өмірге тоймас адамзат!
Жақындап ажал тұрса да,
Жаныңа қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңіл қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да,
Үмітін қоймас адамзат!*

Иә, әлемдік асыл сөз үлгісі осындай-ақ болатын шығар!

Бұқар адамның рухани байлығын мейлінше жоғары бағалады. Адамның ақыл-ойына дүниедегі байлық та, билік те тең келе алмайды дейді жырау. Бұған оның [6, 42,43]:

*Асқар таудың өлгені –
Басын мұнар шалғаны.
Көктегі бұлттың өлгені –
Аса алмай таудан қалғаны.
Ай мен күннің өлгені –
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені –
Мұз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені –
Қар астында жатқаны.
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді, —*

деуі дәлел.

Бұқар жырлары — халық тіршілігінің жорға бесігі. Олар — зарыққанды жебеген, тарыққанды демеген өмір арнасы [6; 21,22]:

*Айналасын жер тұтқан
Айды батпас демеңіз.
Айнала ішсе таусылмас
Көл суалмас демеңіз.
Құрсағы құшақ байлардан
Дәулет таймас демеңіз.*

*Жарлыны жарлы деменіз:
 Жарлы байға тең келіп,
 Жайлауға жарыса көшпес деменіз.
 Жалғызды жалғыз деменіз:
 Жалғыз көпке теңеліп,
 Бір жаһанда соғысып,
 Кегін алмас деменіз.
 Құландар ойнар қу тақыр
 Қурай бітпес деменіз.
 Қурай бітпес құба жон
 Құлан жортпас деменіз.
 Құрсағы жуан боз бие
 Құлын салмас деменіз.
 Құлық туған құлаша
 Құрсақтанбас деменіз.
 Қу таяқты кедейге
 Дәулет бітпес деменіз.*

Бұқар жыраудың данышпандығын көрсететін, оның қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдайларға биік тұрғыдан қарап, көзін қырандай алысқа жіберіп, өз дәуірін ғана емес, болашақты да кең шолып толғай, болжай білгендігіне мына төмендегі жыр шумақтары дәлел болады [12]:

*Күн батыста бір дұшпан,
 Ақыры шығар сол тұстан.
 Күн шығысқа қарайды,
 Шашын алмай тарайды.
 Құдайды білмес — діні жоқ,
 Жамандықта міні жоқ.
 Сол сықылды бір кәпір,
 Ауызы-басы жүн кәпір.
 Жаяулап келер жұртыңа,
 Жағалы шекпен кигізіп.
 Балды май жағар ұртыңа,
 Жемқорларға жем беріп.
 Азды көпке теңгеріп,
 Ел қамын айтқан жақсыны,
 Сөйлетпей ұрар ұртына.
 Бауыздамай ішер қаныңды,
 Өлтірмей алар жаныңды,
 Қағазға жазар малыңды.
 Есепке салар барыңды,
 Еліңді алар қолыңнан.
 Әскер қылар ұлыңнан.
 Тексізді төрге шығарма,
 Басыңа ол күн туганда
 Теңдік тимес құлыңнан,
 Бұл айтқан сөз Абылай,
 Болмай қалмас артыңнан
 Есті мұны қартыңнан.*

Япыр-ай, бұдан артық толғау, осыдан асыра болашақты болжау мүмкін бе?! Қалай бәрін дәл айтқан, орынды да байсалды, өзегін өртей отырып өткір жырлаған!

Ақын осы ұлы толғауын айтқанда бұл келеңсіз істің бірі де ел ішінде жоқ еді. Соған қарамастан жырау алдағы заманды бейнелегенде, адамның рухани күйреп азып-тозатынын, аяусыз қырылып, зобалаңға ұшырайтынын тап басып сипаттаған. Бұл жыр жолдары керемет көргендік екеніне XX ғасырдағы қазақ жеріндегі өмір шындығы куә болды.

Түйін

Басы ашық нәрсе сол, Бұқар жырау — шығармалары ғасырлар бойы маңызын төмендетпеген классик ақын. Қазақ классицизмі өрлеп тұрған дәуір еді бұл. Ресейде Державин, Ломоносов, Сумароков қандай орын алса, Бұқар жырау біздің ұлттық мәдениетімізден сондай орын алады. Классик-ақындардың айтар негізгі ойлары қоғамның мемлекеттік құрылысы, халық пен билік жүргізушілердің қарым-қатынасы, мораль мәселелері төңірегінде тоғысып жатады. Бұқар шығармашылығы көп ғасырлық тарихы бар поэзияның қорытынды туынды іспеттес екенін атап айтқан жөн.

Ерекше айта кететін жайт, жырау шығармаларының стилі қарапайым, логикасы жатық, терең мағыналы. Ақынның тілі таза, өрнекті, ұғымды. Философиялық ойлы жырлары өмір сырының әр қырлары: бақтың, тақтың, дәулеттің, тіршіліктің өркендеп өсу, өшу сияқты заңдылықтарының тиегін ағытып, елдің қайратының қаншама азып, тозса да, тұтқасы халықта, оның бірлігінде екенін көрсете білуі. Сондықтан Бұқар жырау шығармаларына үш ғасырдан бері әрбір жаңа ұрпақ ерекше ынта қойып, жаңа қырынан танып келеді.

Жыраудың шығармаларын жинауда ерекше еңбек сіңірген адамның бірі — Мәшһүр Жүсіп Көпеев. «Бұл кісінің сөзін түгел жазамын деушіге Нұхтың өмірі, Аюбтың сабыры, Аплатонның ақылы керек», — деген екен Мәшһүр Жүсіп ағамыз.

Осы орайда Бұқар жыраудың Қытай архивінен отыз алты толғауының табылуын иісі қазақтың мәдени-рухани өміріндегі зор қуаныш, елеулі жаңалық деуге болады. Бұл жағдай бабамыздың әлі де болса халыққа жетіп болмаған құнды еңбектері, ескерусіз қалған елеулі мұрасы бар екеніне еш күмән туғызбайды.

Таяу арада Қарағанды облысы Аққара ауылының тұрғыны Тұяқ Ысқақовтың ел аузынан жазып алған Бұқар жыраудың мына шумақтары осыған дәлел:

*Қыста соғым соймаған,
Марқа етіне тоймаған
Ас қадірін біле ме?
Бөрілі таудан аспаған,
Бедеуге қамшы баспаған
Ат қадірін біле ме?
Жайлы жерге жатпаған,
Дәмді тағам татпаған
Жат қадірін біле ме?*

Сөз соңында айтарымыз, келер ұрпаққа данышпан да кемеңгер бабамызды қызыл тілдің құдіретін жеріне жеткізіп айта да, жырлай да, толғай да білген «сөз пайғамбары» және қоғам қайраткері ретіне таныта білу — біздің үлкен борышымыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Халид Құрбанғали*. Тауарих хамса: (Бес тарих) / Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. — Алматы: Қазақстан, 1992. — 105, 106-б.
- 2 *Әуезов М.* Жиырма томдық шығармалар жинағы. — Алматы: Жазушы, 1985. (Басылым 1979 ж. басталды. — Т. 19. Зерттеулер, мақалалар / Жауап. шығ. Л.Әуезова, Т.Әкімов). — 406-б.
- 3 *Бұқар жырау Қалқаманұлы*. Шығармалары. — Алматы: Қазақстан Республикасы мәдениет қоры; «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1992. — 95 б.
- 4 Қаныш елі. Родина Сатпаева: Фотокнига / Сост. О.В.Таланова. — Алматы — Павлодар: Жібек жолы, 1999. — 19-б.
- 5 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. — Үш томдық. — Т. 1 / Құраст. М.Мағауин, М.Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1984. — 91-б.
- 6 *Қалқаманұлы Бұқар*. Ай, Абылай, Абылай! Толғаулар. — Алматы: Жалын, 1993. — 96 б.
- 7 *Мұқанов Қ.* Абылайхан мен Бұқар жырау // Жаңа Сарыарқа. — 2009. — № 2. — 44-б.
- 8 *Жұматаев Р.* Батырлардың үлкені Қаракерей Қабанбай// Алаш. — 2009. — № 1(22). — 16-б.
- 9 *Сүйінішәлиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 352 б.
- 10 *Қосымова Г.* Қазақ шешендік өнерінің негіздері: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 2003. — 164-б.
- 11 *Мағауин М.* Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 97, 98-б.
- 12 *Қуанғанов Ш.Т.* Бұқар жырау және оның заманы. — Алматы: Республикалық «Мұрагер» қоғамы, Ғылым, 1992. — 14-б.

Р.С.Каренов

Уникальная личность казахского народа — Бухар жырау Калкаманулы

В статье описывается жизнь и деятельность выдающегося поэта-просветителя и политического деятеля XVIII столетия Бухар жырау Калкаманулы. Отражается его роль в объединении казахских ополченцев в борьбе против джунгарских завоевателей. Показывается политическая деятельность поэта как трибуна и сподвижника великих ханов-казахов — Абылая и Тауке. Оценивается вклад великого жырау всех времен в казахскую литературу и поэзию. Делается вывод о необходимости изучения жизни и деятельности этой уникальной личности в наше время, особенно для патриотического воспитания современной молодежи.

R.S.Karenov

A unique personality of the Kazakh people — Bukhar zhyrau Kalkamanuly

The life and activity of the outstanding poet-educator and the politician of XVIII century by Buhar zhyrau Kalkamanuly is described. Its role in association of the Kazakh civil guardsmen in struggle against conquerors is reflected. Political activity of the poet as a tribune and the associate of great khans of Kazakhs — Abylaja and Tauke is shown. Its contribution, as great zhyrau all times, in the Kazakh literature and poetry is estimated. The conclusion about necessity of studying of a life and activity of this unique person and especially for patriotic education of modern youth becomes presently.

ӘОЖ 82.0:372.8

С.Е.Тапанова

Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті

Жыр-дастандардағы ғашықтық сарын

Мақалада әдеби шығармаларда жырланған ғашықтық сарынның «Қозы Көрпеш» эпикалық поэмасынан бастап Шәкәрім поэмаларына дейін көрініс табуы қарастырылды. Өз бастауын халықтық мұрадан алатын ғашықтық сарын, қиялдар мен армандардың шабытты ұмтылысы роман жанрында шығармашылық жалғасы мен өрлеуін тапты.

Кілтті сөздер: ғашықтық сарын, жыр-дастандар, лиро-эпос, махаббат тақырыбы, Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, Қыз Жібек, Айман-Шолпан, Жүсіп-Зылиха, Хұсрау-Шырын, Абай, махаббат лирикасы, Шәкәрім дастандары.

Көркем өнер, нақтылай алғанда, әдебиет халықтың сана-сезімін, көркемдік ойлау қабілетін дамытатын рухани дүние бола отырып, адамзат өркениетімен, адам тағдырымен байланысты сан-салалы мәселелерден құрылады. Солардың бір арнасы — екі адамның арасындағы ғашықтық сезім. Әр тағдыр иесінің көзімен көріп, көңілімен түйсінетін бұл қасиетті ұғым адам баласымен бірге жасап келеді. Адам ата мен Хауа анадан бастап бірде қуантып, бірде жылатып келе жатқан махаббат құдіреті терең.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көркем туындылардың бәрі де өзінің түптөркіні — халық ауыз әдебиетінен нәр алып, дәстүрлік жалғастық табады. Бүгінгі таңдағы биік сатыға көтерілген, әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған іргелі туындылары бар қазақ әдебиетіндегі алуан тақырыптар, сан түрлі сарындар, өлмес идеялар, өміршен мұраттардың қай-қайсысы да о баста ауыз әдебиетінде, оның ішінде поэзия саласында көрініс тапқан, дәстүрлік тұрғыдан бұрынғыдан жалғастық тауып, мол арна тартқан. Бұл орайда біз сөз етіп отырған махаббат тақырыбы да алғаш осы халық ауыз әдебиетінде, нақтылап айтқанда, халықтық ән-өлеңдерінде, эпостық жырларда кең көрініс тапты. Көнеден жеткен, авторы белгісіз мына шумақтар соның бір дәлеліндей:

*Көрдім де бір сұлуды болдым ғашық,
Алашқа білдірмедім аузымды ашып.
Жарасқан бал, шекерге күміс қасық,*